

Dr hab. Lidia Michalska-Bracha
Instytut Historii
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach
lidia.bracha@ujk.edu.pl

Kielce, 14.09.2023 r.

**Recenzja pracy doktorskiej mgr Joanny Katarzyny Morawskiej-Tołek,
*Wzorce matki i macierzyństwa w świetle poznańskich czasopism dla kobiet
na przełomie XIX i XX wieku,*
napisanej pod kierunkiem dr hab. Agnieszki Szudarek,
prof. Uniwersytetu Szczecińskiego**

Przedmiot i zakres pracy doktorskiej, metody badawcze:

Niesłabnące we współczesnej polskiej historiografii badania z zakresu historii kobiet coraz częściej kierują nasze zainteresowania na obszary słabiej dotychczas eksplorowane, a poszerzona o nowy zakres podstawa źródłowa wpływa nie tylko na wzbogacenie kwestionariusza pytań badawczych, ale często także na odwoływanie się w badaniach historycznych do interdyscyplinarnych inspiracji. Tematyka podjęta w doktoracie przez panią mgr Joannę Morawską-Tołek nie należy tak zupełnie do zagadnień nowych w badaniach historyków, bo temat wzorców kobiety – Polki w XIX wieku czy Matki-Polki był już podejmowany w literaturze przedmiotu, o czym świadczą publikacje m.in.: Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca, Jadwigi Hoff, Marioli Hoszowskiej i innych badaczek i badaczy. Jednak odniesienie tych szczegółowych rozważań do poszukiwania wzorców matki i macierzyństwa w oparciu o prasę poznańską przeznaczoną dla kobiet jest posunięciem interesującym i dającym podstawę do nowych ustaleń, wniosków i dalszych studiów porównawczych.

Dyskurs prasowy, a w szczególności piśmiennictwo kobiece z przełomu XIX i XX stulecia, to szczególny dla mnie, jako badaczki historii kobiet, rodzaj tekstów kultury, uwikłanych w szereg różnorodnych społeczno-politycznych i kulturowych kontekstów, w których jak w soczewce odbijały się nie tylko indywidualne kobiece doświadczenia, ale także tradycje i normy kulturowe oraz opinie i poglądy środowiska kobiecego z końca XIX i początków XX stulecia, a więc z czasów kiedy nasilały się emancypacyjne dążenia kobiet.

Recenzowana praca doktorska świadczy o tym, że pani mgr Joanna Morawska-Tołek reprezentuje właśnie taką postawę badawczą, wykorzystując jako egzemplifikację badań poznańską prasę dla kobiet wychodzącą w okresie 1880-1914. Ramy chronologiczne wyznaczają tu, słusznie zresztą: „narodziny” pierwszego pisma kobiecego w Poznańskim: „Dwutygodnika dla Kobiet” oraz wybuch Wielkiej Wojny, który jest klamrą zamykającą całość Jej rozważań. *Wzorcy matki i macierzyństwa w świetle poznańskich czasopism dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku* - to z pewnością temat o dużym potencjale badawczym, wnoszący nowe ustalenia do dotychczasowej wiedzy. Z tych względów, zarówno temat badawczy Doktorantki, jak również przyjęty w pracy zakres chronologicznych i problemowych rozważań uważam za trafnie sformułowany i w pełni uzasadniony merytorycznie.

Pani Joanna Morawska-Tołek starała się zwrócić uwagę na powyższe kwestie formułując w części wstępnej pracy katalog szczegółowych pytań badawczych, pozwalających Jej w efekcie na pokazanie pewnej niejednorodności w wizerunku matki i macierzyństwa w poznańskiej prasie kobiecej (i prasie dla kobiet), uwarunkowanego nie tylko „misją narodową” w okresach zaostrzonego kursu antypolskiej polityki władz pruskich, ale także potrzebą zmian rozumienia zadań macierzyństwa i społeczno-kulturowej roli matki wraz z zachodzącymi wówczas ogólnymi przemianami cywilizacyjnymi (s. 8 i n.). Swoją narrację podporządkowała więc rozważaniom na temat ewoluowania wzorca kobiety (matki i macierzyństwa) na łamach prasy dla kobiet w szerszym kontekście społeczno-politycznych przemian w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX w., zderzając je z pozycją kobiet w ówczesnym społeczeństwie i co istotne, wyobrażeniami na temat tych ról.

Z tym wiąże się, dość ważne w mojej ocenie, przyjęcie przez panią mgr Joannę Morawską-Tołek określonej perspektywy badawczej, pozwalającej na uchwycenie wielowymiarowego charakteru wzorca/wzorców matki i macierzyństwa, które w dyskursie prasowym - piśmiennictwie kobiecym i innym przeznaczonym dla kobiet funkcjonowało jako określona metafora, zbiór treści, pojęć, wartości konstruujących określony model postrzegania tego zjawiska przez współczesnych. Doktorantka konceptualizując przedmiot swoich badań i dokonując analizy dyskursu prasowego była świadoma złożoności tej problematyki badawczej, stąd słusznie powołując się na fachową literaturę przedmiotu (m.in. socjologiczną), odniosła się w pierwszym rzędzie do zagadnień metodologicznych i terminologicznych.

Kwestie te można było oczywiście poszerzyć już na poziomie wstępnych założeń pracy o kulturową perspektywę badawczą, traktującą różne formy kobiecego piśmiennictwa (również

publicystykę, a przede wszystkim wykorzystane przez Autorkę kobiece wspomnienia) jako teksty kultury podlegające refleksji autobiograficznej. Stąd pewien niedosyt pozostawia brak szerszych odniesień do rozważań z zakresu literaturoznawstwa (m.in.: Anny Pekaniec, Małgorzaty Czerwińskiej – badaczek literatury autobiograficznej), które mogłyby wzbogacić perspektywę badawczą o pytania dotyczące sfery kobiecych wyobrażeń, osobistych doświadczeń, przez pryzmat których formułowane były następnie ich sądy i opinie na tematy społecznych i kulturowych ról i zadań kobiety na łamach cytowanej prasy. Uwaga ta ma z mojej strony raczej charakter postulatu do dalszych naukowych przemyśleń przez Doktorantkę.

Podstawa źródłowa pracy i literatura przedmiotu:

Praca doktorska pani mgr Joanny Morawskiej-Tołek oparta została na wnikliwej analizie sześciu tytułów prasowych pism kobiecych bądź przeznaczonych dla kobiet: „Dwutygodnik dla Kobiet”/„Tygodnik Beletrystyczny i Naukowy”/„Dom Polski. Czasopismo Beletrystyczne i Naukowe” oraz „Głos Wielkopolanek”; „Pracownica”/„Gazeta dla Kobiet”. Na tej podstawie Doktorantka wytypowała jako przedmiot dalszych analiz łącznie 457 tekstów prasowych, według określonego zbioru słów kluczowych: „patriotyzm, religia, język ojczysty, higiena, wychowanie dziewcząt, wychowanie i opieka nad dziećmi, nauczanie domowe, nauczanie zinstytucjonalizowane, praca zarobkowa i zawodowa, matka, macierzyństwo, działalność społeczna” (s. 12). Być może należy się zastanowić nad włączeniem do tego katalogu kluczowych słów, takich pojęć jak: przeszłość i tradycja narodowa. Niemniej formułuję tę sugestię z własnej perspektywy badawczej nad modelem patriotycznego wychowania i nauczania dziewcząt oraz kreowania wzorca kobiety-Polki w różnych tekstach kultury w Galicji w II połowie XIX i na przełomie XIX/XX w., w których te kategorie dość silnie występują.

Doktorantka swoją perspektywę badawczą i zakres wykorzystywanych źródeł słusznie poszerzyła o liczne odniesienia do prasy codziennej i społeczno-literackiej, która oczywiście pełni w pracy rolę już tylko uzupełniającą, ale w mojej ocenie niezbędną. Dość istotne w mojej ocenie są objęte badaniami w pewnym zakresie w pracy doktorskiej ówczesne poradniki dla kobiet czy piśmiennictwo kobiece ogólniejszej natury, które pełniło rolę uniwersalną, jak twórczość pisarska Klementyny z Tańskich Hoffmanowej. Pani Joanna Morawska-Tołek odnosi się do wpływu jej piśmiennictwa w wielu miejscach pracy, najszerszej w rozdziale I i II, ale w większym zakresie odniosłabym się do innych dzieł Hoffmanowej, nie tylko do cytowanej

Pamiętki po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki (1833) czy *Pamiętników*, ale także upominałabym się m.in. o: *Amelia matką. Dzieło za dalszy ciąg „Pamiętki po dobrej matce” służyć mogące*, przez tę samą Autorkę (t. 1–3, 1822–1824).

W kształtowaniu wizerunku kobiety-Polki w dziewiętnastowiecznym piśmiennictwie kobiecym pewną rolę odegrała również Antonina Machczyńska (1832-1919), działaczka oświatowa i społeczna, mocno nawiązująca do myśli pedagogicznej Hoffmanowej. Jako autorka pracy *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r.* (1912), w swoim szerszym spojrzeniu na rolę i pozycję kobiet w ówczesnym społeczeństwie, podjęła się kreacji wizerunków Polek jako wzorca do naśladowania dla młodych Polek. Była też współautorką wspomnianej „Wystawy prac kobiety polskiej” w Pradze w 1912 r., w którą zaangażowany był również poznański komitet wystawy. Co prawda, obszarem aktywności Machczyńskiej była głównie Galicja, a nie obszar Wielkopolski, niemniej jej szkic o kobiecie polskiej odbił się pewnym rezonansem w ówczesnych kobiecych środowiskach.

Doktorantka wykazała się w pracy dobrym rozeznaniem podstawy źródłowej oraz znajomością literatury przedmiotu. Lektura pracy doktorskiej pozwala mi sądzić, że pani mgr Joanna Morawska-Tołek swobodnie porusza się w problematyce i posiada ugruntowaną wiedzę z tego zakresu. Literatura przedmiotu zawarta w bibliografii obejmuje aż ponad 400 pozycji. Jedynie z recenzenckiego obowiązku w przypadku szerszych odniesień Autorki do wzorca Matki-Polki, poleciłabym zapoznanie się z pracą: M. Hoszowska, *Mit Matki Polki w dziewiętnastowiecznych syntezach historycznych*, w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak (2012); tejeże, *Sila tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795–1918)* (2005) oraz w przypadku rozważań o Hoffmanowej do pracy: J. Dąbrowska, *Klementyna. Rzecz o Klementynie z Tańskich Hoffmanowej*, (2008).

Podsumowując, pomimo drobnych uwag o charakterze uzupełniającym doceniam zgromadzony przez panią Joannę Morawską-Tołek materiał źródłowy w oparciu o kwerendy archiwalne przeprowadzone w Archiwum Państwowym w Poznaniu, Bibliotece Kórnickiej, Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu i Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie. Zwracam uwagę na wykorzystanie aż 24 tytułów prasowych z epoki, literatury wspomnieniowej i poradnikowej dla kobiet, aktów normatywnych, co dało w efekcie Autorce wystarczającą podstawę do szczegółowych rozważań w pracy doktorskiej.

Koncepcja i konstrukcja pracy doktorskiej:

Sformułowana przez panią Joannę Morawską-Tołek koncepcja badawcza znalazła odbicie w przyjętej konstrukcji pracy doktorskiej, opartej na układzie problemowym, odpowiadającym czterem zasadniczym zagadnieniom badawczym (Rozdział I. *Polki jako matki oraz macierzyństwo w Poznańskim – uwarunkowania*; Rozdział II. *Prasa dla kobiet i prasa kobieca w Wielkopolsce*; Rozdział III. *Ewolucja obrazu macierzyństwa i roli matki w rodzinie*; Rozdział IV. *Macierzyństwo jako strategia obecności kobiet w sferze publicznej*). W mojej ocenie tak skonstruowana struktura pracy jest spójna i klarowna, co pozwoliło Doktorantce na logiczną prezentację ustaleń i wniosków oraz na podjęcie próby całościowego spojrzenia obecny w poznańskiej publicystyce prasowej przełomu XIX/XX stulecia model matki i macierzyństwa.

Stawiając szereg pytań badawczych, Doktorantka skoncentrowała się w swoich badaniach na środowisku wydawców, pytała o ich przynależność społeczną, ideową, polityczną oraz o powiązania ze środowiskiem kościelnym. Swoje pytania badawcze kierowała pod adresem autorek, redaktorek, „kobiet piszących” – kreujących określony wizerunek/wizerunki roli matki i macierzyństwa w społecznej wyobraźni, model kobiecości, model wychowania i inne ważne role społeczne. Swoją uwagę objęła wreszcie też adresatki kobiecej prasy. Jak sama podkreśla w pracy w ten sposób podjęła próbę prezentacji portretu/autoportretu Wielkopolanek z przełomu XIX/XX, co jest bardzo interesującym posunięciem badawczym. Szczegółową analizą objęła ewoluowanie modelu wychowania dziewcząt w myśli pedagogicznej, kształtowanie „nowego wzoru matki i macierzyństwa wraz z rozwojem myśli pedagogicznej i osiągnięć nauki, przekładania się kwestii wychowawczych na edukację szkolną dziewcząt, czy wreszcie ścierania się tradycyjnego modelu „matki-bohaterki” z modelem „matki nowoczesnej i świadomej” czy wreszcie też obecności kobiet i roli matki w służbie społecznej, w życiu zawodowym oraz w różnych formach aktywności społeczno-politycznej.

W dwóch pierwszych rozdziałach pracy (Rozdział I. *Polki jako matki oraz macierzyństwo w Poznańskim – uwarunkowania*; Rozdział II. *Prasa dla kobiet i prasa kobieca w Wielkopolsce*). Doktorantka podjęła w nich, jak sama podkreśla zagadnienia wprowadzające, pokazujące szerszy kontekst dla późniejszych rozważań szczegółowych. To bardzo istotny merytorycznie zabieg Doktorantki, wyjścia od charakterystyki ogólnych uwarunkowań nie tylko w zaborze pruskim dla rozwoju prasy i na tym tle pokazania dopiero kierunków rozwoju prasy kobiecej w omawianym okresie, ze szczególnym uwzględnieniem charakterystyki

kobiecych tytułów prasowych: „Dwutygodnik dla Kobiet”, „Tygodnik Beletrystyczny i Naukowy”, „Dom Polski”, „Pracownica” i „Gazeta dla Kobiet”, „Głos Wielkopolanek” i „Ognisko Polek”, „Zjednoczenie. Organ Zjednoczenia Towarzystw Kobiecych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką” (s. 58-132), ale także podjęcia się już na początkowym etapie pracy doktorskiej analizy politycznych uwarunkowań dla prawnej sytuacji kobiet w zaborze pruskim, omówienia w tym kontekście pozycji społecznej kobiet, w tym sytuacji matek i obecności tych kwestii w polityce państwa pruskiego, z uwzględnieniem niezwykle istotnego zagadnienia, jak wzorzec osobowy Matki-Polki, postrzegany w połączeniu z takimi kategoriami, jak misja patriotyczna, sprawa narodowa, poświęcenie dla ojczyzny itp. Myślę, że w tym miejscu upomniałabym się o cytowane już wyżej przeze mnie prace Marioli Hoszowskiej, odnoszące się do tej jakże istotnej kwestii, które mogą poszerzyć perspektywę rozważań Doktorantki (s. 19-57). Muszę przyznać, że z dużą uwagą zapoznałam się z tą częścią pracy, która według mojej oceny wykracza daleko poza funkcję wprowadzającą, jest to interesująca pod względem wnioskowania i dobrze udokumentowana źródłowo część rozważań Doktorantki.

Problematyce *ewolucji obrazu macierzyństwa i roli matki w rodzinie* Doktorantka poświęciła kolejny, trzeci rozdział prac, w którym skoncentrowała się na kwestii zadań matki oraz macierzyństwa w perspektywie nowych nurtów pedagogiczno-wychowawczych, szczególną rolę przykładając słusznie w swoich rozważaniach do obecnego na łamach właściwie wszystkich tytułów kobiecej prasy poznańskiej swoistego zderzenia się w początkach XX w. tradycyjnego modelu macierzyństwa z rolą „nowoczesnego macierzyństwa” i wynikającą stąd potrzebą stworzenia wzoru „nowej matki”, sięgającej do zdobyczy osiągnięć nauki w wychowaniu dzieci. Pani mgr Joanna Morawska-Tołek wnikliwej analizie poddała wyselekcjonowane wcześniej artykuły prasowe, pokazujące zachodzące wówczas zmiany związane z koniecznością modernizacji modelu wychowania dziewcząt. Szczególną uwagę słusznie zwróciła Autorka na te treści, w których propagowano konieczność odejścia od wizerunku kobiety - „opiekunki ogniska domowego” czy „strażniczki patriotyzmu”, uważanego już wówczas za przestarzały (s. 144). Jako przeciwwagę coraz częściej więc operowano modelem „nowoczesnej i świadomej matki”, sięgającej w nowym modelu wychowania po wiedzę z zakresu higieny, pedagogiki i innych nauk (s. 162-166).

Doktorantka stawia w tej części pracy szereg istotnych i dobrze udokumentowanych źródłowo pytań, dotyczących tradycyjnego modelu „matki-bohaterki” oraz ewoluowania modelu matki i macierzyństwa w zderzeniu z nowymi potrzebami wychowawczymi, starając

się te kwestie pokazać analizie poddając zarówno prasę kobiecą konserwatywną, powiązaną ideowo z katolicyzmem społecznym czy tę związaną ze środowiskami o orientacji narodowodemokratycznej (s. 163 i n.).

Rozdział IV, ostatni, poświęcony zagadnieniu: *Macierzyństwo jako strategia obecności kobiet w sferze publicznej*, jest omówieniem różnych form aktywności społecznej kobiet, ich obecności w życiu społeczno-politycznym, ale też aktywności zarobkowej i oczywiście nie powinnam zapomnieć o mocno podkreślanej przez Doktorantkę aktywności oświatowej i dobroczynnej poznańskich kobiet (s. 182-225). Moją uwagę zwróciła słusznie wytypowana przez panią Joannę Morawską-Tołek w tym modelu społecznej aktywności kobiet, podwójna strategia: „posłannictwa” oraz „solidarności”, oparta na misji patriotycznej oraz misji wspomagania osób z niższych warstw społecznych, w tym matek i dzieci z warstwy pracującej, z czym wiązało się, co podkreśla Doktorantka kreowanie na łamach prasy określonego wzorca, modelu kobiety aktywnej społecznie (s.185). Tu słusznie też Doktorantka zwróciła uwagę na znaczenie publicystyki „Głosu Wielkopolanek”, mocno propagującego wraz z początkiem XX w. model „matki-obywatelki” i proces uobywatelnienia kobiet poprzez różne formy ich społecznej i przede wszystkim organizacyjnej działalności.

Reasumując, jest to dość interesująca część rozważań pani Morawskiej-Tołek, w której Doktorantka wykazała się i znajomością aktualnego stanu badań oraz podstawy źródłowej i ze swojej strony nie wnoszę uwag do ostatniego rozdziału pracy. Niemniej przy tej okazji, choć pewnie to pytanie mogłabym sformułować i w innym miejscu mojej opinii, chciałabym zapytać o rolę, oddziaływanie i obecność, w analizowanym przez Doktorantkę dyskursie prasowym, myśli społecznej Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej, społeczniczki, założycielki Szkoły Domowej Pracy dla Kobiet w Kórniku (1882), autorki sztandarowych przecież tekstów, m.in.: *O miłości Ojczyzny* (Poznań 1899) oraz *O wychowaniu* (1902-1903), pełnych odniesień do wartości społecznego katolicyzmu ale też do społecznego programu narodowego odrodzenia.

Całość rozważań pani mgr Joanny Morawskiej-Tołek zamyka poprawnie skonstruowane zakończenie pracy, zawierające podsumowanie dotychczasowych ustaleń i wniosków Doktorantki, zaprezentowanych w poszczególnych rozdziałach dysertacji. Moich zastrzeżeń nie budzi język rozprawy, jest napisana poprawną polszczyzną. Uwag nie wnoszę do zasad stosowania aparatu naukowego, oczywiście zdarzają się opuszczenia dat wydań dosłownie kilku prac w bibliografii, jednostkowy wręcz brak nazwisk redaktorów (s. 253 i 258),

czy pomyłka komputerowa w dacie na s. 111 (powinno być 1848 a nie 1948) ale to są absolutne drobiazgi nie mające żadnego wpływu na wysoką jakość recenzowanej pracy doktorskiej.

Konkluzja:

Przechodząc do podsumowania mojej opinii chciałam podkreślić, że z pracą doktorską pani mgr Joanny Morawskiej-Tołek zapoznałam się z dużą przyjemnością. Jest to interesująca i wartościowa merytorycznie dysertacja, porządkująca nie tylko dotychczasowy stan wiedzy, ale także wnosząca, co istotne, nowe ustalenia do aktualnego stanu badań w zakresie tytułowego zagadnienia doktoratu. Temat podjęty przez Doktorantkę posiada znaczący potencjał badawczy i pani Jonanna Morawska-Tołek potrafiła to wykorzystać. Poziom merytoryczny recenzowanej pracy nie budzi moich zastrzeżeń. Doktorantka wykazała się bardzo dobrą znajomością podstawy źródłowej i literatury przedmiotu. Pomimo zasygnalizowanych przeze mnie drobnych uwag, jestem w pełni przekonana, że mamy do czynienia z wartościowym studium historycznym, opartym na solidnej podstawie źródłowej. Sposób ujęcia tematyki, język rozprawy, forma i sposób wnioskowania oraz prezentacji wyników badań świadczą o dojrzałości badawczej Autorki i Jej dobrym przygotowaniu warsztatowym. Konkludując jednoznacznie stwierdzam, że przedstawiona mi do oceny praca doktorska pani mgr Joanny Morawskiej-Tołek, *Wzorce matki i macierzyństwa w świetle poznańskich czasopism dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku*, Szczecin 2023, ss. 262, napisana pod kierunkiem dr hab. Agnieszki Szudarek, prof. US, spełnia ustawowe kryteria stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie pani Joanny Morawskiej-Tołek do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Lidia Michalska-Bracha